

CZYNNIK LUDZKI W ROLNICTWIE

Jan Górecki

Akademia Rolnicza w Warszawie

WPROWADZENIE

W ostatnim dziesięcioleciu, a szczególnie w drugiej jego połowie, w literaturze ekonomiczno-rolniczej zauważyć można wzrost zainteresowania ekonomistów rolnych i socjologów problematyką roli czynnika ludzkiego w rolnictwie, a w szczególności jego wpływu na organizację produkcji i wyniki gospodarowania. Przemiany zachodzące w rolnictwie, polegające przede wszystkim na szybkim wzroście jego kapitałochłonności, spadku zasobów pracy i wzroście jej kosztu oraz zmniejszeniu się powierzchni ziemi uprawnej, powodują, że coraz większego znaczenia nabiera organizacja a więc czynnik, który tworzy człowiek jako podmiot gospodarowania.

Tempo zachodzących przemian jest coraz szybsze, rolnik musi umieć te zmiany dostrzegać, rozumieć oraz dostosowywać do nich organizację gospodarstwa kierując się przy tym zasadami racjonalnego gospodarowania.

Można bez przesady powiedzieć, że w rolnictwie w ciągu ostatnich 30-40 lat nastąpił postęp znacznie większy niż w ciągu kilku a nawet kilkunastu wieków.

W tych warunkach, silnie wystąpiło zjawisko dyferencjacji w poziomie i wynikach gospodarowania i to zarówno w odniesieniu do całych państw, ich regionów jak i poszczególnych gospodarstw. Zjawisko to było jednocześnie przedmiotem intensywnych badań i dostarczyło empirycznego materiału ekonomistom, badającym rolę czynnika organizacji i rolę czynnika człowieka.

Wielu autorów na podstawie przeprowadzonych badań coraz częściej formułuje tezę, że różnice w dochodach i efektach produkcyjnych, jakie występują między gospodarstwami, zależą w małym stopniu od ilości i jakości ziemi, pracy i kapitału, a przede wszystkim od czynnika organizacji.

Badanie czynnika organizacji jest bardzo trudne i wymaga bardzo

szczegółowych studiów zarówno z dziedziny ekonomiki, psychologii i socjologii. Brak jest też odpowiednich narzędzi do badania tego problemu. Z tych względów nie zawsze dostatecznie stwierdzamy związek między poziomem czynnika ludzkiego a osiąganym poziomem gospodarowania; nie świadczy to o rzeczywistym braku takiego związku, lecz często wynika z nieumiejętności badania.

Celem opracowania jest możliwie pełny przegląd wszystkich studiów, przeprowadzonych w Polsce nad czynnikiem ludzkim w rolnictwie w latach 1960-1970.

Omówiono kolejno przeprowadzone ważniejsze studia dotyczące tego zagadnienia, następnie przytoczone w tych opracowaniach metody, a wreszcie w części ostatniej przedstawiono podstawowe wyniki badań.

W bibliografii zamieszczone zostały wszystkie prace na omawiany temat, dostępne autorowi.

WAŻNIEJSZE STUDIA NAD CZYNNIKIEM LUDZKIM W ROLNICTWIE

Przyjęcie tytułu *Czynnik ludzki w rolnictwie* oznacza, że zespół prac o jakich będzie mowa nie mieści się w ramach jednej dyscypliny naukowej. Należałoby więc raczej omówić zespół prac, tworzących pewien dorobek interdyscyplinarny, dotyczący człowieka jako czynnika produkcji rolniczej. Pełna realizacja takiego zamiaru przekracza niestety możliwości autora, dlatego też w pracy będzie mowa głównie o pracach ujmujących zagadnienie w aspekcie ekonomicznym. Aspekt socjologiczny lub psychologiczny stanowi zwykle w tych pracach nurt uboczny czy dodatkowy, ale niewątpliwie istniejący i może coraz silniejszy. Natomiast z dorobku dyscypliny socjologii i psychologii wybrano tylko prace związane ściśle z opracowaniem, ponieważ bez tego ograniczenia rozmiar referatu musiałby znacznie przekroczyć jego wyznaczone granice.

Wydaje się, że przeprowadzone studia, w tak wyznaczonych granicach: merytorycznej i czasowej, dają się zaliczyć do trzech następujących grup tematycznych:

1. Opracowanie ogólne, dotyczące roli czynnika człowieka w produkcji rolniczej, na tle specyficznych cech tej produkcji, a zwłaszcza: analizujące przyczyny wzrostu roli czynnika człowieka w rolnictwie, w szczególności jego pracy kierowniczej na podstawie ogólnego postępu ekonomicznego i społecznego oraz zmieniającej się roli i proporcji poszczególnych czynników produkcji.

2. Badania mające na celu określenie wpływu różnych cech kierowników gospodarstw na ich organizację i wysokość produkcji. Są to próby zmierzenia zarówno cech i kwalifikacji człowieka jak również próby określenia jego wpływu na uzyskiwane wyniki gospodarowania. W grupie tej uwzględniono też prace określające związek między warunkami

(np. socjalno-bytowymi) pracy ludzi a jakością ich pracy i wynikami gospodarstw, w których są zatrudnieni.

3. Prace dotyczące roli czynnika człowieka w procesie upowszechniania wiedzy rolniczej, zarówno w systemie szkolnym jak i pozaszkolnym, a w szczególności doradztwa rolniczego, jako działalności zmierzającej do podnoszenia kwalifikacji rolników, a tym samym zwiększenie ich roli i wpływu w procesie produkcji.

Jeśli chodzi o pierwszą grupę zagadnień, to w polskiej literaturze ekonomiczno-rolniczej pojęcie „zagadnienie człowieka w produkcji rolniczej” i „czynnik ludzki w zarządzaniu rolnictwem” pojawiły się stosunkowo późno, bo pierwsze z nich w 1967 r., kiedy pod tym tytułem Wydział Ekonomiczno-Rolniczy zorganizował Sesję Naukową¹, a drugie — w 1968, kiedy z inicjatywy Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN odbyło się w Warszawie Pierwsze Europejskie Seminarium Międzynarodowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych (IAAE)². Te dwie konferencje naukowe były jednocześnie próbą syntezy dotychczasowego dorobku w tej dziedzinie, a ich wcześniejsza zapowiedź mobilizowała do podjęcia dalszych badań. W konferencjach tych, a zwłaszcza drugiej mogli wziąć udział prawie wszyscy zainteresowani pracownicy naukowci. Były one jednocześnie bodźcem do rozszerzenia i podjęcia dalszych badań.

Rola czynnika człowieka w produkcji rolniczej była podnoszona przez wielu ekonomistów rolnych, zarówno polskich jak i zagranicznych, w różnych okresach czasu.

Wydaje się jednak, że w dorobku naukowym analizowanego okresu spotykamy nowe i dotychczas nie znane poglądy lub hipotezy. Juliusz Poniatowski [21, 22], specyficzny charakter i szczególną rolę czynnika człowieka w produkcji rolniczej, wyjaśnia szczególnymi cechami zawodu rolniczego. Według autora „istotę tego zawodu stanowią raczej pielęgnacyjne zabiegi wokół żywych organizmów, stwarzające im korzystne warunki rozwoju”. Szczególną uwagę przywiązuje autor do konieczności osiągnięcia „jedności pracy wykonawczej i kierowniczej”. Cechy zawodu, wymagania i ambicje człowieka o coraz wszechstronniejszym wykształceniu, wymagają zdaniem autora zaprzestania różnicowania pracowników na dysponentów i wykonawców a dążenia do ich współpracy. Zjawisko takiej współpracy ma miejsce zdaniem autora w gospodarstwie rodzinnym. Obecnie jednak gospodarstwo rodzinne, z racji przemian obyczajowo-społecznych (brak następcy do dziedziczenia), wymaga zastąpienia go przez inny model, chodzi więc o wypracowanie dla nierodzinnego

¹ Sesja Naukowa Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego SGGW 5-6 maj 1967 r. pt. *Zagadnienia człowieka w procesie produkcji rolniczej*. Materiały powielone. Dział Wydaw. SGGW, Warszawa 1967.

² Pierwsze Europejskie Seminarium Międzynarodowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych, Warszawa 27 V-1 VI 1968 r. *Czynnik ludzki w kierowaniu gospodarstwem rolniczym*. Materiały powielone, Warszawa 1969.

zespołu pracowników takiej struktury, która by zabezpieczała współpracę działalności wykonawczej z kierowniczą.

R. Manteuffel [17] istotę roli oraz rosnące znaczenie czynnika człowieka w rolnictwie upatruje we wzroście znaczenia czynnika organizacji. Autor podkreśla, że w ostatnim czasie do trzech podstawowych czynników produkcji w rolnictwie jakimi są ziemia, kapitał i praca, dodawany jest czwarty — organizacja. Jedną z głównych przyczyn tego, że dopiero w ostatnich latach zwrócono uwagę na szczególną rolę kierownika w przedsiębiorstwie, był brak znajomości kryterium celu działalności produkcyjnej m. in. w rolnictwie.

Z. Małanicz w obszernej pracy [16] poświęconej ocenie wpływu kwalifikacji rolników na wyniki gospodarowania podnosi jeszcze inny aspekt zagadnienia rosnącej roli człowieka. Jego zdaniem wobec konieczności zwiększenia produkcji, poprzez jej intensyfikację, szczególnego znaczenia nabiera zagadnienie racjonalnego zużycia nakładów, a w procesie tym człowiek odgrywa rolę podstawową.

Z. Kierul [12] rosnącą rolę czynnika ludzkiego upatruje w związku z postępowaniem technicznym i jego wpływem na kierowanie gospodarstwem rolnym.

Zdaniem J. Góreckiego [5], główną przyczyną wzrostu roli czynnika ludzkiego w rolnictwie oraz rosnącego zainteresowania nauki tym zagadnieniem, jest ogromnie szybki i stały postęp w technologii i organizacji produkcji, których efektywność w coraz większym stopniu zależy od ludzi, tj. od poziomu ich kwalifikacji i umiejętności. Wzrost wymagań w stosunku do pracy kierowniczej dotyczy zarówno przedsiębiorstw państwowych, rolniczych spółdzielni produkcyjnych, jak i gospodarstw indywidualnych.

Zagadnienie roli i rosnącego znaczenia czynnika ludzkiego w rolnictwie omawia wielu innych autorów, a m. in. D. Gałaj [3], B. Gałęski [4], I. Adamski [1], Z. Wojtaszek [24]. Będzie o nich mowa w dalszej części opracowania.

Druga grupa studiów, a zwłaszcza badań empirycznych, to badania mające na celu określenie wpływu czynnika człowieka, a zwłaszcza określenie wpływu różnych cech kierowników gospodarstw na ich organizację i ekonomikę. Liczebnie jest to grupa studiów najliczniejsza, ale znaczna ich część ma charakter wstępnych przyczynków. Trzeba też podkreślić, że samo pojęcie kwalifikacji człowieka zatrudnionego w rolnictwie nie zostało dotychczas ściśle zdefiniowane, a ponieważ jest złożone z wielu elementów trudnych do mierzenia i wymagających różnych kryteriów, interpretowane jest w różny sposób. Na ogół jest ono jednak rozumiane w szerokim tego słowa znaczeniu i określa się nim cały zespół cech zarówno wrodzonych jak i nabytych, które mają wpływ na działalność człowieka. Poczynając więc od charakterystyki cech psychiczno-socjologicznych, poprzez wiek i doświadczenie a kończąc na

wykształceniu, zalicza się tu te wszystkie cechy, które mogą mieć pozytywny lub negatywny wpływ na pracę człowieka, a zwłaszcza pracę kierowniczą.

Niestety w polskiej literaturze psychologicznej i pokrewnej brak prac dotyczących roli oraz związku różnych cech psychologicznych człowieka w rolnictwie z jego pracą i jej wynikami³. Brak też odpowiednich metod i technik, które mogłyby być stosowane w badaniach nad tymi zagadnieniami.

Z tej przyczyny zdecydowana większość badań dotyczy tylko cech stosunkowo łatwiej wymiernych, a wśród nich przede wszystkim, wykształcenia, wieku i stażu pracy.

Najwięcej prac dotyczy wykształcenia oraz prób określenia jego wpływu na wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw prowadzonych przez kierowników o różnym poziomie wykształcenia.

Najobszerniejsze studium w tej dziedzinie wykonał Z. Małanicz [16]. Autor, na podstawie wyników gospodarstw prowadzących rachunkowość dla IER, stwierdza wyraźny związek pomiędzy poziomem wykształcenia rolników (kierowników gospodarstw indywidualnych), a uzyskiwanymi przez ich gospodarstwa wynikami produkcyjnymi i ekonomicznymi. W gospodarstwach indywidualnych badania nad poziomem wykształcenia przeprowadził też J. Górecki [5], a objęły one zarówno kierowników gospodarstw jak i członków rodzin.

W gospodarstwach państwowych wpływ poziomu wykształcenia kierowników na uzyskiwane wyniki badali: S. Górka-Niwiński [18], R. Mantuffel, J. Żuk [17], T. Orkisz [20], J. Górecki [6], a w gospodarstwach spółdzielczych: Z. Wojtaszek [25] i J. Lewandowski [15]. Cechą następną, badaną w związku z kwalifikacjami, jest wiek rolników. Badania takie w gospodarstwach państwowych prowadzili S. Górka-Niwiński [8] i T. Orkisz [20], a w gospodarstwach indywidualnych J. Górecki [5, 6], który badał także staż pracy poza gospodarstwem. Zajmowano się także zagadnieniem okresu pracy (stażu pracy) mierzonym liczbą lat pracy w rolnictwie lub w tym samym gospodarstwie.

Wymienione prace dotyczyły prawie wyłącznie poszukiwania związku między wynikami produkcyjnymi gospodarstwa, a kwalifikacjami jego kierownika. Brak jest natomiast badań w stosunku do grupy pracowników wykonawczych (robotników) oraz pracowników średniego szczebla zarządzania, np. brygadzystów. Kwalifikacje pracowników fizycznych zatrudnionych w pgr były przedmiotem badań w innym sensie, tj. badano kwalifikacje uwzględniając ich zmiany. Większość tych badań była podjęta z inicjatywy Sekcji Agronomii Społecznej KER Wydz. V PAN [23], a przy poparciu i finansowej pomocy ZG Zw. Zaw. Prac. Roln. Badania prowadzili J. Poniatowski [23], K. Groszyński [10], i J. Kowalik [14].

³ W literaturze angielskiej cechy te określone są pojęciem mental ability.

Podstawowe badania w tej dziedzinie obejmowały ponad 15 000 pracowników pgr, tj. ponad 60% ogółu zatrudnionych. Badania te zostały przeprowadzone w 400 pgr, rozmieszczonych na terenie całego kraju i były powtórzone 2-krotnie, tj. w latach 1963 i 1967.

Podobne badania na terenach intensywnie uprzemysławianych, przeprowadzili F. Kolbusz i M. Ignar [13].

Szczegółowe i dosyć systematyczne badania dynamiki zmian w poziomie kwalifikacji dotyczą też osób zatrudnionych w służbie agronomicznej [7, 11].

Ostatnie dziesięciolecie było dość bogate w studia dotyczące zagadnienia kwalifikacji czynnika ludzkiego. Należy przy tym dodać, że wymienione prace — to studia poświęcone temu zagadnieniu wyłącznie lub w znacznej części. Zagadnienie kwalifikacji badano także w wielu innych studiach mających inny cel i zakres. Liczba tych prac jest duża i trudno wszystkie wymienić. Podkreślono ten fakt, aby zwrócić uwagę, że zagadnienie czynnika ludzkiego w rolnictwie interesuje szeroki krąg osób, które nawet nie zajmują się tym zagadnieniem w sposób bezpośredni.

Ostatni wreszcie rodzaj studiów, który włączyć można do tej grupy zagadnień, to prace dotyczące poszukiwania związku pomiędzy poziomem płac i warunków socjalno-bytowych a wynikami pracy ludzi oraz wynikami całych gospodarstw. Badania takie przeprowadzone zostały wśród załóg pgr z inicjatywy Sekcji Agronomii Społecznej KER PAN przez F. Manieckiego, J. Wojtynę, J. Czyżę, A. Gołdę, J. Bonkowicz-Sitanera i innych. Większość tych badań, podobnie jak ich synteza przeprowadzona przez M. Urbana [23], nie została opublikowana.

Zagadnienie trzecie, dotyczące intensywnego rozwoju oświaty rolniczej w ogóle a pozaszkolnych form upowszechnienia wiedzy rolniczej w szczególności, spowodowało też rozwój badań, dotyczących zachowania się i roli czynnika człowieka oraz wpływu tych procesów na działalność człowieka w procesie produkcji.

Badania w tej dziedzinie leżą często na pograniczu ekonomiki rolnictwa i socjologii wsi, ale ze względu na ścisłe powiązania z tematem, przeprowadzono krótką ich charakterystykę.

D. Gałaj [3] przeprowadził pionierskie w literaturze polskiej badania nad czynnikami wpływającymi na aktywność społeczno-zawodową rolników, wiążąc stopień tej aktywności z wynikami produkcyjnymi gospodarstw. Podobny problem bada I. Adamski [1] na przykładzie gospodarstw położonych w rejonie intensywnego uprzemysławiania.

B. Gałęski zajmował się przede wszystkim cechami zawodu rolnika oraz procesem ewolucji, jaki w tym zakresie następuje w Polsce w rezultacie ogólnych przemian społeczno-gospodarczych i politycznych. C. Maziarz [19] przeprowadził próbę oceny niektórych form systemu

upowszechniania wiedzy rolniczej z punktu widzenia ich wpływu na poziom kwalifikacji rolników oraz stopień wykorzystania zdobytej przez nich wiedzy w działalności praktycznej.

STOSOWANE METODY BADAŃ

Badania nad czynnikiem ludzkim jako jednym z czynników produkcji rolniczej charakteryzują się przede wszystkim tym, że są trudne metodycznie. Trudności te związane są przede wszystkim z ustaleniem odpowiednich mierników, którymi można mierzyć „wartość czynnika ludzkiego” oraz określać wpływ tego czynnika na uzyskane efekty.

R. Manteuffel [17] jest zdania, że ujęcie liczbowe wpływu pracy kierowniczej na produkcję, inaczej mówiąc określenie, jaki wzrost produkcji daje polepszenie pracy kierowniczej, jest od strony metodycznej prawie niewykonalne.

Jedyną możliwością wydaje się uznać za odpowiednik jakości kierownictwa całą resztę efektu produkcyjnego, a więc tę część produktu, która nie daje się wytłumaczyć wpływem innych czynników sił wytwórczych. Można też dążyć do liczbowego ujęcia możliwie jak największej ilości czynników wpływających na produkcję, aby jak najdokładniej wyodrębnić tę resztę, którą przypisać można wpływowi kierownictwa.

Zdaniem R. Manteuffla można przyjąć, że cały „efekt netto”, który w gospodarstwach państwowych może być utożsamiony z zyskiem pgr jest wynikiem wyłącznie pracy kierowniczej, a uzasadnia to tym, że gospodarstwa z nieodpowiednim kierownictwem z reguły mają deficyty.

Za efekt pracy kierowniczej można by również przyjmować lepsze wyniki, uzyskiwane w grupach gospodarstw o zbliżonych warunkach potencjalnych.

Podobne do proponowanych przez R. Manteuffla [26] założenia metodyczne przyjęli Z. Grochowski [9], badając wpływ różnych czynników na efekty produkcyjne spółdzielni produkcyjnych oraz J. Górecki [5], badając wpływ kierownictwa w gospodarstwach indywidualnych na uzyskiwane wyniki produkcyjne i finansowe. Sprawa staje się bardziej skomplikowana jeśli ocenia się nie tylko wpływ „pełnych kwalifikacji”, ale także wyodrębnia poszczególne ich elementy składowe, jak: wiek, wykształcenie, inteligencja itp. Wówczas powstaje problem znalezienia „miary” dla określenia rozmiarów oraz skali poszczególnych elementów. W badaniach przytoczonych w niniejszym opracowaniu autorzy stosowali różne metody oraz sposoby oceny badanych elementów.

Metodą najczęściej stosowaną do oceny wpływu danej cechy była analiza porównawcza wyników, uzyskiwanych przez dwie grupy osób o różnym poziomie tej cechy. Na przykład wyniki gospodarstw, których kierownicy posiadają wykształcenie średnie, były porównywane z wyni-

kami innej grupy, posiadającej wykształcenie niepełne podstawowe, a różnica przypisywana jest wpływowi tego właśnie czynnika.

Takie postępowanie z punktu widzenia metodycznego budzi wiele zastrzeżeń, zwłaszcza że w badaniach tych nie zawsze w pełni stosowano zasadę *ceteris paribus* w stosunku do innych zmiennych czynników produkcji.

Większość badań miała więc na celu ustalenie stopnia korelacji pomiędzy określonymi (wybranymi) cechami ludzi a uzyskiwanymi wynikami produkcyjnymi i finansowymi. W statystycznym opracowaniu materiału stosowano najczęściej metody statystyki tabelarycznej. Niektórzy autorzy, operujący większą zbiorowością, stosowali proste metody statystyki matematycznej, wykorzystując dla uzyskania wyników elektroniczną technikę obliczeniową.

Opisane wyżej trudności metodologiczne w badaniach nad czynnikiem ludzkim, ograniczają ich rozwój. Z tych względów ogromnie ważne byłyby badania o charakterze metodologicznym, które powinny mieć na celu „sprawdzenie” przydatności metod już znanych oraz poszukiwanie nowych. Powinny być opracowane odpowiednie modele statystyczne, które można by zastosować w badaniach empirycznych.

Potrzebne jest też opracowanie metodyki i podjęcie badań dotyczących cech psychicznych i socjologicznych czynnika ludzkiego w rolnictwie. Badania takie miałyby charakter pokrewny między psychologią i socjologią wsi i rolnictwa z jednej strony a ekonomiką i organizacją gospodarstw rolniczych z drugiej strony. Powinny też mieć przede wszystkim charakter metodologiczny. Na początku można by poddać weryfikacji w warunkach polskich przeprowadzone na ten temat badania w innych krajach.

PODSTAWOWE WYNIKI BADAŃ

Celem tej części opracowania jest możliwie syntetyczne przedstawienie wyników uzyskanych w omówionych badaniach. Ze względu jednak na trudności metodologiczne, uzyskane z przeprowadzonych badań empirycznych wyniki nie zawsze są dostatecznie przekonujące. Z tych też względów nie stwierdzenie dostatecznego związku między „cechami czynnika człowieka” a efektami jego pracy, nie świadczy o rzeczywistym braku takiego związku, lecz raczej o niewłaściwych metodach badania.

Wśród autorów zajmujących się problemem „czynnika ludzkiego w rolnictwie” istnieje zgodność, że rola tego czynnika systematycznie rośnie, co jest wynikiem ogólnych przemian ekonomicznych i strukturalno-organizacyjnych w rolnictwie. Z badań nad wpływem poszczególnych cech kierowników bądź osób pracujących w gospodarstwie, uzyskano następujące wyniki.

W zasadzie we wszystkich badaniach potwierdzono tezę „że im wyższe wykształcenie kierowników gospodarstw tym lepsze wyniki prowa-

dzonych przez nich gospodarstw". Teza ta znalazła potwierdzenie w badaniach przeprowadzonych we wszystkich trzech formach społeczno-gospodarczych gospodarstw istniejących w naszym kraju, tj. w gospodarstwach indywidualnych, pgr i rsp. Stwierdzono też [17], że kierownicy z większym wykształceniem kierowali gospodarstwami lub przedsiębiorstwami znacznie większymi lub trudniejszymi do zarządzania.

Większy wpływ wykształcenia na wyniki gospodarowania stwierdzono też w gospodarstwach obszarowo większych. Poziom wykształcenia określano liczbą ukończonych klas szkoły lub przy jej pełnym ukończeniu — typem, czego nie można uznać za sposób precyzyjny. Istotnym czynnikiem, ograniczającym ustalenie w niektórych badaniach wyraźniejszego wpływu poziomu wykształcenia na wyniki gospodarowania było małe jego zróżnicowanie wśród badanej zbiorowości.

W większości badań, dotyczących wpływu wieku na uzyskane wyniki, związek taki został stwierdzony w sposób wyraźny. Wzrost wieku był czynnikiem pozytywnym tylko w określonych granicach. Wyniki najlepsze uzyskiwali rolnicy w wieku do lat 50 [5].

Wyraźne pogorszenie wyników miało miejsce w gospodarstwach kierowanych przez osoby w wieku powyżej lat 60. Jeśli więc przeciętnie gospodarstwa indywidualne przejmowane są przez rolników w wieku lat 30-35, to ich aktywny okres pracy trwa tylko 20 lat.

Z wiekiem związany jest ściśle następny czynnik kwalifikacji, tj. staż pracy (praktyka). T. Orkisz [20] na przykładzie badanych pgr stwierdził, że korzystny wpływ przedłużania stażu pracy w tym samym gospodarstwie mieści się w granicach 5-10 lat. Dalsze przedłużanie stażu pracy było czynnikiem wpływającym na pogorszenie uzyskiwanych wyników gospodarowania, co zdaniem autora związane jest z procesem rutynizowania działania.

W gospodarstwach indywidualnych stwierdzono też korzystny wpływ na ich wyniki faktu pracy w przeszłości tych rolników poza gospodarstwem [5]. Fakt ten tłumaczy się tym, że praca poza gospodarstwem pozwala nabrać większego doświadczenia, wzbogaca wiedzę ogólną i zainteresowania, a wzorem standardu pracy i życia dla tych rolników jest standard miejski, co także jest czynnikiem mobilizującym.

W badaniach dotyczących poszukiwania związku pomiędzy poziomem płac i warunków socjalno-bytowych a wynikami tych gospodarstw, stwierdzono wyraźne istnienie tego związku. Przy tym czynnikiem utrudniającym określenie rozmiaru tego związku, zwłaszcza w zakresie poziomu płac robotników pgr jest mały stopień ich zróżnicowania.

W badaniach oceniających rolę czynnika ludzkiego w rolnictwie z punktu widzenia socjologicznego, potwierdzono wyraźnie jego aktywny i twórczy udział w procesie produkcji i rolę jako podmiotu gospodarowania.

Rola czynnika ludzkiego była decydująca szczególnie w gospodarstwach przodujących, które były przedmiotem analizy socjologicznej.

W zakończeniu można stwierdzić, że dorobek nauk ekonomiczno-rolniczych oraz dyscyplin pokrewnych, w zakresie badań nad czynnikiem ludzkim w rolnictwie, jest znaczny i rozległy, zwłaszcza jeśli podkreślimy, że powstał on w zasadzie w ostatnich 5 latach. Świadomość roli tego czynnika oraz świadomość potrzeby badań, jak również wyniki dotychczasowe, zachęcają i stwarzają dobre perspektywy dla dalszego rozwoju badań w tej dziedzinie.

BIBLIOGRAFIA

1. Adamski I.: Chłopskie gospodarstwo przodujące w pow. Płock. Próba oceny racjonalności gospodarowania. KiW, Warszawa 1968.
2. Czynniki ludzki w kierowaniu gospodarstwem rolniczym. (Materiały z Pierwszego Europejskiego Seminarium Międzynarodowego Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych w Warszawie, 27 V-1 VI 1968 r.) Warszawa 1968.
3. Gałaj D.: Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów. LSW, Warszawa 1961.
4. Gałęski B.: Chłopi i zawód rolnika. PWN, Warszawa 1963.
5. Górecki J.: Kierownictwo w gospodarstwie indywidualnym PWN, Roczn. Nauk. rol. Ser. D, t. 129, Warszawa 1969.
6. Górecki J.: Wykształcenie oraz przygotowanie fachowe kierowników PGR a ich wyniki produkcyjne. Wieś współcz. nr 10, 1963.
7. Górecki J.: Przyczynek do badań nad metodami pracy służby agronomicznej. Wieś współcz. nr 12, 1960; nr 7, 1967.
8. Górka-Niwiński S.: Czynniki kształtujące produktywność przedsiębiorstw rolnych na przykładzie PGR woj. szczecińskiego, (maszynopis). Szczecin 1963.
9. Grochowski Z.: Intensywność i opłacalność rolniczych spółdzielni produkcyjnych. PWRiL, Warszawa 1962.
10. Groszyński K.: Zmiany w poziomie i kierunkach wykształcenia pracowników PGR w latach 1963-1967. Praca dokt. Bibl. Wydz. Ekon.-Roln.
11. Kargol M.: Organizacja i metody pracy służby rolnej w gromadzie. PWRiL, 1970.
12. Kierul Z.: Wpływ postępu technicznego na kierowanie gospodarstwem rolnym. Mater. pow. z Sesji Naukowej Wydz. Ekonomiczno-Roln. Dział Wydawnictw SGGW, Warszawa 1967.
13. F. Kolbusz, M. Ignar: Załogi Państwowych Gospodarstw Rolnych a proces uprzemysławiania PAN KBRU, Warszawa 1969.
14. Kowalik J.: Pracownicy PGR w świetle badań ankietowych. Sekcja Agr. Społ. KER V Wydz. PAN, Warszawa 1967 (powielona).
15. Lewandowski J.: Pozycja agronoma spółdzielni produkcyjnej i wyniki jego pracy. Materiały Sesji Naukowej Wydz. Ekon. Rolniczego (patrz poz. 26).
16. Małanicz Z.: Wpływ wykształcenia rolników na wyniki ekonomiczne gospodarstw chłopskich. RNR Ser. D, t. 114, PWRiL, Warszawa 1965.
17. Manteuffel R.: Praca kierownicza jako czynnik procesu produkcji. Mat. pow. z Sesji Naukowej Wydz. Ekonomiczno-Roln. Dział Wydaw. SGGW, Warszawa 1967.
18. Manteuffel R.: Wpływ poziomu wykształcenia kierowników gospodarstw państwowych na wyniki kierowanych przez nich gospodarstw. Materiały IAAE (patrz poz. 2).

19. Maziarz C.: Pozaszkolna oświata rolnicza. PZWS Warszawa 1969.
20. Orkisz T.: Wpływ cech kierownika na wyniki gospodarstwa. Materiały IAAE (patrz poz. 2).
21. Poniatowski J.: Stosunek i ewolucja pracy kierowniczej do pracy wykonawczej w rolnictwie. Materiały powielone z Sesji Naukowej Wydz. Ekonomiczno-Rolniczego, Dział Wydawnictw SGGW, Warszawa 1967.
22. Poniatowski J.: Symbioza kierowniczej i wykonawczej pracy jako niezbędny warunek zachowania ciągłości zawodu rolniczego w Europie. Materiały powielone z Seminarium: Czynniki ludzki w kierowaniu gospodarstwem rolniczym, PAN, Wydz. V KER, Warszawa 1969.
23. Prace Sekcji Agronomicznej KER w latach 1961-1963, Zag. Ekon. rol. nr 4, 1963 i nr 1, 1968.
24. Wojtaszek Z.: Kierownictwo w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych w Polsce. Materiały IAAE (patrz poz. 2).
25. Wojtaszek Z.: Typowe i przodujące gospodarstwa rolne. PWRiL, Warszawa 1961.
26. Zagadnienie człowieka w procesie produkcji rolniczej. Materiały z Sesji Naukowej Wydz. Ekonomiczno-Rolniczego SGGW. Dział Wydawnictw SGGW, 1969 r.